

Dražen Budiša

HRVATSKA I HRVATSKO PROLJEĆE U POVIJESNOM KONTEKSTU (1945–1991)

Vjerujem da će ovaj znanstveni skup s temom »Hrvatska i Hrvatsko proljeće 1971.« pridonijeti razumijevanju uloge Hrvatskog proljeća kao jednog od najvažnijih političkih procesa u hrvatskoj politogenezi druge polovice 20. stoljeća. Zahvalni smo Matici hrvatskoj na organizaciji ovog skupa, Matici koja je imala jednu od ključnih uloga u Hrvatskom proljeću i u kojoj je 7. ožujka 1967. prihvaćena »Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika«, čime je taj nacionalni i demokratski pokret i započeo. Želim i osobno zahvaliti organizatoru, našoj Matici, što mi je dala čast da ovim uvodnim slovom otvorim ovaj skup.

Prije tri dana Hrvatska je odlučila da kao 28. članica pristupi Europskoj Uniji, zajednici europskih država koja se temelji na vrijednostima slobode, demokracije, poštovanja ljudskih prava, onim vrijednostima koje su na tako drastičan način u Europi bile pogažene u 20. stoljeću, dok su njome vladale totalitarne ideologije i režimi: fašizam, nacionalsocijalizam i komunizam. Prepoznajući potrebu da se suvremena i buduća Europa trajno prisjeća tog najtamnijeg razdoblja svoje povijesti koje je iza sebe ostavilo više desetaka milijuna žrtava, materijalna razaranja, uništenu društvenu strukturu i kulturu, te osjećajući elementarni duh humanosti i svjesnu potrebu da se novi naraštaji upoznaju s razmjerima toga najvećeg europskog zla, Europski je parlament 2. travnja 2009. donio Rezoluciju o europskoj savjesti i totalitarizmu u kojoj je naglasio važnost očuvanja sjećanja na prošlost, suočavanja s istinom i pomirenja koje se može postići prihvaćanjem odgovornosti.

Ovu uvodnu riječ o Hrvatskoj i Hrvatskom proljeću u povijesnom kontekstu (1945–1991) započeo sam ovako jer mislim da je Hrvatska, unatoč svojim dostignućima na unutarnjem i međunarodnom planu, zemlja koja je u procesu tranzicije počinila brojne pogreške, a kad je riječ o političkoj, kulturnoj ili ideološkoj tranziciji, da je zastala na pola puta s jasnom tendencijom relativiziranja ili prešućivanja tamnih strana svojeg dijela europske totalitarne povijesti, katkad i rehabilitacije totalitarnih ideologija, njihovih korifeja i simbola. Mogli bismo nabrojiti mnoge primjere, no bit će dovoljno da spomenem jedan, ali takav kakva nema ni u jednoj postkomunističkoj zemlji. U današnjoj samostalnoj i demokratskoj Hrvatskoj jedan od glavnih zagrebačkih trgova još uvijek nosi ime Josipa Broza Tita, čovjeka koji je nakon represije nad Hrvatskim proljećem izrugivao ideju samostal-

ne Hrvatske govoreći da će prije Sava poteći uzvodno nego što će se ona ostvariti, a vezano za demokraciju govorio je kako je jedan od postulata komunizma da je demokracija samo za istomišljenike. Isto onako kao što ideja samostalne hrvatske države i njezino suvremeno ostvarenje ne može rehabilitirati njezino pervertirano ostvarenje u obliku NDH, ideje i praksu na kojoj je ona počivala i zločine koji su u njoj počinjeni, tako ni hrvatski antifašizam ne može pokriti ideje i praksu jugoslavenske socijalističke revolucije i same Jugoslavije, kao ni zločine koji su počinjeni u ime revolucije i Jugoslavije.

Hrvatsko proljeće, kao skupni naziv za politička zbivanja u Hrvatskoj od 1967. do 1971, događa se u razdoblju koje je u vremenskom slijedu na pola puta između 1945, tj. završetka Drugoga svjetskog rata i stvaranja nove Jugoslavije, i početka devedesetih godina, tj. raspada Jugoslavije i stvaranja hrvatske države. U kakvom je odnosu Hrvatsko proljeće prema prvom povijesnom razdoblju, dakle državi i poretku uspostavljenom 1945, i koje su posljedice Hrvatskog proljeća za političke procese s kraja 80-ih i početka 90-ih kada se raspada Jugoslavija i nastaje hrvatska država?

Iz povijesnog rakursa iz kojeg se promatraju sukobi na ljevici Hrvatsko proljeće je suprotstavljanje nacionalne, hrvatske i reformističke struje u Partiji unitarističko-integralističkim snagama i koncepcijama u toj istoj Partiji. Hrvatski su se komunisti ili, točnije, jedan njihov dio u okviru Hrvatskog proljeća vratili onim političkim idejama koje su socijalnu revoluciju vezale za nacionalnu slobodu. Povijesno gledajući, svi su protagonisti tih ideja stradali bilo u sovjetskim logorima (braća Cvijić, Kamilo Horvatin), bilo kao žrtve ustaškog režima (August Cesarec, Otokar Keršovani, Božidar Adžija), bilo u jugoslavenskim socijalističkim kazamatima (Andrija Hebrang). Međutim u širem smislu, Hrvatsko proljeće je po masovnosti, sudionicima i njihovim političkim životopisima, po organiziranim subjektima koji su ga nosili (Matica hrvatska, studenti), po širini političkih zahtjeva koji su bili iskazivani, po političkim metodama koje su se primjenjivale, nadilazilo sukobe u samoj Partiji i predstavljalo prvi snažan i masovan izraz nezadovoljstva hrvatskog naroda svojim položajem u Jugoslaviji i općenito nezadovoljstva političkim poretkom. I zato se na pitanje koji su korijeni i uzroci Hrvatskog proljeća ne može odgovoriti a da se ne kaže u kakvoj smo državi i poretku živjeli. No, bez obzira na sve razlike među sudionicima Hrvatskog proljeća, bez obzira na to jesu li oni bili u Partiji ili izvan nje, u Matici hrvatskoj, studentskom pokretu, u Zagrebu ili drugim dijelovima Hrvatske, postojalo je jedinstvo u temeljnim političkim stajalištima: čuvanje i razvijanje hrvatskoga gospodarskog, političkog i kulturnog identiteta, jačanje elemenata hrvatske državnosti, demokratizacija političkog života, pravna i politička jednakopravnost građana. Pa iako ideja političkog pluralizma nije eksplicitno iskazivana, jer bi njome pokret u začetku bio rasječen kao kontrarevolucija, za vrijeme Hrvatskog proljeća posve je jasno iskazano protivljenje partijskom monopolu u politici, društvu i kulturi. Pravi korijeni masovnog političkog poretka koji je u Hrvatskoj buknuo koncem šezdesetih

i početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća nisu tzv. devijacije poretka ili Jugoslavije kao države, nego su korijeni upravo u Jugoslaviji i poretku uspostavljenom 1945. U nekoliko godina od pobjede partizanske vojske u Jugoslaviji je posve uspostavljena jednostranačka komunistička diktatura sa snažnim elementima kulta ličnosti. Partizanske retorizije prema pripadnicima poraženih snaga, ali i civilima, poprimile su strašne razmjere, s političke su scene uklonjene sve političke stranke, provedena je kolektivizacija i nacionalizacija, uvedeno je jedinstvo vlasti i revolucionarno pravo. Iznevjerene su antifašističke zasade hrvatskoga antifašističkog pokreta onakve kakve su došle do izražaja u zaključcima ZAVNOH-a. Široka antifašistička fronta kompromitirana je partijskom diktaturom, a još se i danas sve protudemokratske i protucivilizacijske stečevine jugoslavenske socijalističke revolucije prikrivaju plaštem antifašizma. I zato je potrebno posve jasno reći da se antifašizam ne može izjednačavati s komunističkom diktaturom. Tri su neprijeporne zasluge hrvatskoga antifašističkog pokreta: prvo, suprotstavio se velikim snagama sila Osovine i njihovih domaćih kolaboranata i na taj način dao bitan doprinos pobjedi savezničkih snaga; drugo, doveo je Hrvatsku u sklopu Jugoslavije 1945. na stranu savezničke antifašističke koalicije; treće, pobjedom partizanske vojske integrirani su otuđeni hrvatski teritoriji, oni koje je Hrvatska bila izgubila Rapalskim ugovorom iz 1922, Rimskim sporazumom iz 1924. i Rimskim ugovorima iz 1941. Oslobođeno je okupirano Međimurje i Baranja. Ipak, zbog jugoslavenskog i komunističkog karaktera partizanskog pokreta, njegova pobjeda 1945. nije hrvatskom narodu donijela ni nacionalnu slobodu ni demokraciju. O tome je Josip Šentija napisao ovo: »Hrvatski antifašistički pokret svoje vlastito djelo nije valorizirao primjereno narodnim težnjama, tj. uspostavi nacionalne zajednice demokratskog tipa na najboljim političkim tradicijama posebno onime što su ih u doratnim vremenima stvarali Stjepan Radić i njegov narodni pokret. Pobjeda antifašističkog poretka među Hrvatima bila je snažno kondicionirana ideologijom njegovih predvodnika, komunista, obnovom u Kraljevini Jugoslaviji kompromitiranog jugoslovenstva, općim odnosom snaga na hrvatskom i širem poprištu i napokon slomom (u svakom smislu) NDH. Zbog svega toga to je uistinu bila protuslovna i krnja pobjeda. Pobjeda za održavanje: 'preživljavanje.'¹ Spomenuo sam ZAVNOH i njegove zaključke. Nemojmo zaboraviti da ih je, tek što su doneseni, jugoslavenski partijski vrh proglasio separatističkim i nacionalističkim kao što će separatističkom i nacionalističkom biti proglašena svaka hrvatska težnja za koju se ocjenjivalo da ugrožava ideologiju predratnog, u novoj Jugoslaviji revitaliziranog jugoslovenstva koje će uz unitarističku koncepciju jugoslavenske države postati oblik nacionalizma najbrojnije nacije i koje će ustoj postati stanoviti surogat za kozmopolitizam i određeni atest za tobožnju internacionalističku orijentaciju. Komunističko je jugoslovenstvo to ostalo u nekim glavama do danas,

1 Josip Šentija, *Skandinavizacija Balkana i helvetizacija BiH*, Zagreb 2008, str. 509.

što je još jedan znak nedovršenosti naše političke i duhovne tranzicije. Zar nas se i danas, kada obilježavamo važne datume iz povijesti hrvatskoga antifašističkog pokreta, ne poziva da slavimo i jugoslavensku komunističku revoluciju i njezine vođe, upravo ono što je kompromitiralo antifašističku borbu do te mjere da, uza sve spomenute zasluge, komunističko i jugoslavensko partizanstvo nije moglo biti integrirajućim čimbenikom moderne hrvatske nacije?

Kada Hrvatsko proljeće prikazujemo kao izraz nezadovoljstva hrvatskog naroda jugoslavenskom državom i poretkom, trebamo voditi računa da je lepeza političkih zahtjeva koji su se postavljali, pogotovo ako to gledamo iz današnje perspektive, bila aranžirana političkom retorikom koja je mogla prolaziti po formuli: »Pišem i govorim ravnopravnost, a mislim samostalnost.«

To smo iskustvo stekli već s »Deklaracijom o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika«, prvog i najvažnijeg dokumenta iz tog vremena. U vrijeme pojave Deklaracije otvorena je javna rasprava o dopunama Ustava SFRJ i bio je upućen poziv ustanovama, poduzećima, organizacijama da u tome sudjeluju. Deklaracija je, zapravo, napisana kao amandman na savezni Ustav, a pisana je jezikom i tonom društvene situacije u kojoj je nastala. Pozivala se na program Saveza komunista, plenuma i kongrese, a izazvala je pravu političku histeriju Partije. Pojava Deklaracije i reakcija na nju bitno su odredile buduće političke događaje. Deklaracija je odbacila srpsko-hrvatsku jezičnu unifikaciju kao jednu od okosnica jugoslavenske nadnacionalne kulture. Deklaracija je, govoreći o neravnopravnosti hrvatskog jezika, govorila o neravnopravnosti Hrvatske i Hrvata po onom starom značenju iz naše tradicije po kojoj su zemlje i jezik isto. Javna hajka na potpisnike nije završila krajnjim represivnim mjerama. Vladimir Bakarić, koji je Deklaraciju nazvao neprijateljskim aktom, smatrao je, međutim, da bi se režim našao u neprilici kad bi to u sudnici trebalo dokazivati. Četiri godine poslije takvih dvojbi nisu imali. Rješavalo se to tzv. gumenim člankom 100. KZ-a koji je govorio o kontrarevolucionarnom napadu na državno i društveno uređenje.

O razmjerima represije nad sudionicima Hrvatskog proljeća bit će govora u posebnim izlaganjima pripremljenim o toj temi. Ja bih želio istaknuti da je oko 80.000 ljudi u Hrvatskoj bilo pod udarom represivnih mjera. Tu su onda i članovi njihovih obitelji, ali i neprogonjeni građani, izravno nedodirnuti represijama, koji su teško doživljavali stanje uspostavljeno nakon Karadorđeva. Naravno, živjelo se i radilo i prije i poslije Karadorđeva, ali su se Hrvatima ili golemoj njihovoj većini poslije Karadorđeva potpuno razbile iluzije o Jugoslaviji, toj »zvijezdi Danici naprednog čovječanstva«, a deziluzionirali su se i u pogledu jugoslavenskog samoupravnog socijalizma. Dvadeset godina kasnije ono što je bilo latentno na hrvatskoj strani, a što se često oblačilo u samoupravnu retoriku, izrazit će se jasno i zahtjevom za samostalnom hrvatskom državom i političkim pluralizmom.

Kada govorimo o Hrvatskom proljeću u povijesnom kontekstu 1945–1991, naglašavamo da je sve ono što je za vrijeme Hrvatskog proljeća bilo dijelom stvar-

ne ili latentne političke agende, dvadeset godina poslije postalo konkretan politički program stvaranja samostalne države i demokracije. A ono što je '71. bilo na drugoj strani dvadeset godina poslije pokazat će se u svojoj brutalnosti. Razmjeri represije nad sudionicima Hrvatskog proljeća bili su veliki, ali tada su tenkovi bili samo upaljeni, nisu izlazili iz vojarni. Dvadeset godina poslije novi je hrvatski naraštaj podnio ponovno, sada puno veću, žrtvu u borbi za Hrvatsku.

Hrvatska je pad Berlinskog zida dočekala s nadom da će u propasti komunizma ostvariti svoju državnu suverenost i demokraciju, a jugoslavenski politički i vojni vrh da će na ruševinama Jugoslavije (ako se ona ne može sačuvati pod srpskom dominacijom) stvoriti veliku Srbiju na crti Virovitica – Karlobag ili, kao što su govorili oni kojima se danas sudi u Haagu, u granicama koje će Srbiji omogućiti da graniči s Njemačkom! Današnja Hrvatska naslijedila je državnopravni i teritorijalni okvir SR Hrvatske. Državnopravna i teritorijalna osnova prema načelu *uti possidetis*, koju je potvrdila Arbitražna komisija u okviru mirovne konferencije o Jugoslaviji, nije mogla počivati na državnopravnim oblicima iz prethodnih razdoblja (Banovine ili Trojednice npr.). Ta činjenica, međutim, politički se zloupotrebljavala u tumačenjima novije hrvatske povijesti u kojima je samostalna i demokratska Hrvatska logičan izraz kontinuiteta komunističkih nastojanja iz prošlih razdoblja. (Već smo rekli kako su prolazili nacionalno osviješteni ili demokratski usmjereni pripadnici komunističkog pokreta. Zapravo, ovakvim povijesnim interpretacijama stvara se alibi za totalitarnu praksu bivše države i sustava i pledira se za njezin zaborav. Svatko tko želi znati istinu o totalitarnim ideologijama i režimima na našem tlu u smislu one europske Rezolucije o europskoj savjesti i totalitarizmu, tko želi izvan svih mitova i strahova sagledati put koji smo prošli u drugoj polovici 20. stoljeća, a u sklopu toga i Hrvatsko proljeće u vremenskom slijedu na pola puta između stvaranja Jugoslavije i socijalističke revolucije nakon Drugoga svjetskog rata i stvaranja hrvatske države 45 godina poslije, neka pokuša odgovoriti na ovo pitanje: Što se to sve dogodilo da je Hrvatska, koja je 1945. imala partizansku vojsku od 150.000 ljudi (a toliko je bilo i na poraženoj strani), 45 godina poslije velikosrpsku agresiju JNA i paravojnih formacija dočekala bez puške?)

Kada je o samoj Hrvatskoj riječ, treba reći da su pripadnici starog režima u nestajanju pred velikosrpskom agresijom većinom iskazali lojalnost Hrvatskoj i da je dio njih sudjelovao u njezinoj obrani. Tada uspostavljenim nacionalnim jedinstvom stvorene su pretpostavke za nadvladavanje političkih podjela nastalih za vrijeme i nakon Hrvatskog proljeća i onih još dubljih s kojima je hrvatski narod dočekao kraj Drugoga svjetskog rata. Ali to nije razlog za okretanje glave od povijesti totalitarnih ideologija, sustava i država na našem tlu u 20. stoljeću, to nije razlog za relativiziranje njihove pogubnosti i svojevrstu hijerarhizaciju zla, za selektivan pristup u kojem je »njihovo« nastojanje u utvrđivanju »naših« totalitarnih korijena »čeprkanje po prošlosti«, a »naše« nastojanje u utvrđivanju »njihovih« totalitarnih korijena, znanstveni i objektivan pristup. Takvim pristupom prošlost ne postaje povijest, nego kao mora pritišće našu i ovako bremenitu sadašnjost.